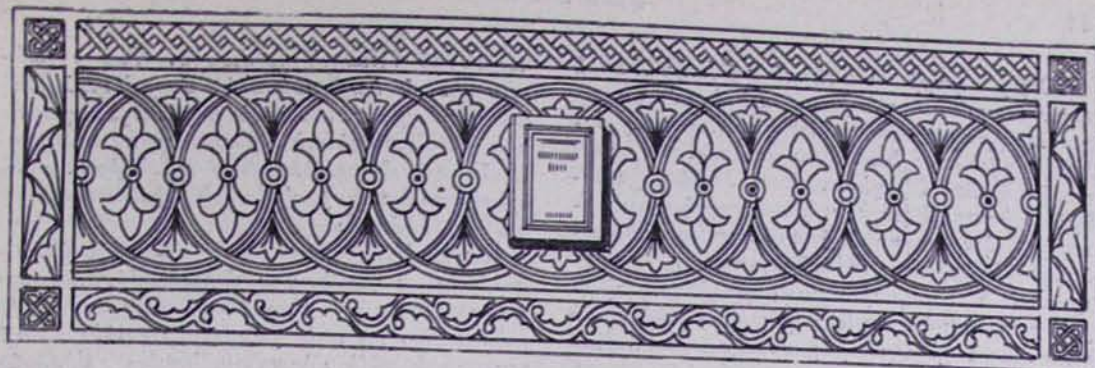

ՀԱՅՐԻԿ ԱՐԵՂԱ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԵՎ ՌՈՒՍԱՑ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՐՁԵՑՈՒՄԸ ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՕՐՈՔ

ասնութերորդ դարը մեր պատմության մեջ ամենահետաքրքիր շրջաններից մեկն է, որը միշտ մնում է մեր պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում հակառակ այն փաստի, որ այդ դարը բաղձալիցմանիորեն ուսումնասիրվել է։ Սակայն դեռ չի կարելի ասել, որ եղած ուսումնասիրությունները սպառիչ են և չեն պահանջվում հետազոտ երկար ու համառ պատմա-բանասիրական ջանքեր՝ ավելի ևս լուսարանելու այդ շրջանը և նրա հետ կապված շատ կարևոր այլ հարցեր։

Մեր նպատակից հետո է այստեղ խոսել հայ-ռուս հարաբերությունների մասին ընդհանրապես։ Մեր ցանկությունն է այդ հարաբերությունների ոչ անհայտ մի քանի կարևոր փաստերից, որոնք ըստ արժանվույն չեն ուսումնասիրվել, դուրս բերել նոր եզրակացություններ, որոնք վերաբերում են հատկապես Սիմեոն կաթողիկոսի ժամանակ հայ-ռուս հարաբերությունների խնդրին։

Սիմեոն Երևանցին առաջին կաթողիկոսն է, որի օրոք պաշտոնական հարաբերություններ են սկսվում Էջմիածնի և ռուսաց արքուների միջև։ Որպեսզի այդ հարաբերությունների զարգացումը մեզ պարզ լինի, պետք է հաջվի առնել տնտեսական-քաղաքական այն պայմանները, երբ Սիմեոն կաթողիկոսը Հայ եկեղեցու ղեկը իր ձեռքը վերցրեց։

18-րդ դարի սկզբներից Ռուսաստանը դուրս էր եկել միջազգային ասպարեզ և համարվում էր ժամանակի խոշորագույն պետություններից մեկը։

Պարսկա-թյուրքական լծի տակ հեծող ժողովուրդները (հատկապես քրիստոնյաները՝ հույներ, չերոկոսիներ, սերբեր, հունգարներ, բուլղարներ, վրացիներ և այլն) իրենց հայացքները սևեռում էին դեպի հզոր Ռուսաստանը և վերջինից միայն ակնկալում իրենց փրկությունը։ Այդ ժողովուրդները շատ իրավացի կերպով Ռուսաստանի հետ միայն կապում էին իրենց ազատագրության հույսերը։ Այդ ժողովուրդներից շատերը մանավանդ նույն դավանությունն ունեին ռուսների հետ և ռուսներին համարում էին իրենց ազգային ազատարարները։

Անդրկովկասի այլ քրիստոնյա ժողովուրդները ևս մեծ համակրանքով ու հույսերով են առաջնորդվել դեպի քրիստոնյա Ռուսաստանը։

Ռուսական հողի վրա 17-րդ դարի վերջերից գոյանում է հայ գաղթականություն, որը վաշխվում է ռուսաց կառավարության հատուկ հոգատարությունը։ Կառուցվում են եկեղեցիներ, բաղձաթիվ հայեր կարևոր պաշտոններ են զբաղվում բանակում, պալատում և հասնում տնտեսական մեծ հաջողությունների։ Տարիների հետ աճում է հայ ժողովրդի սերն ու համակրանքը դեպի Ռուսաստանը։

18-րդ դարի 40-ական թվականներին Ռուսաստանում տեղի են ունենում քաղաքական իրադարձություններ, որոնք որոշ չափով ազդում են նաև Ռուսաստանի հայ գաղութի և Հայ եկեղեցու վրա: 1742 թվականին Նիդհարկի կայսրուհին հատուկ հրովարտակով կարգադրում է «Կերպյանի հայկական եկեղեցիները Պետերբուրգում, Մոսկվայում և Աստրախանում, թողնելով վերջին քաղաքում միայն քարաշեն եկեղեցին և այնուհետև չթույլատրել դրանց կառուցումը»:

Պայմանների թելադրանքով արված այս ժամանակավոր և մասնավոր բնույթ կրող դեպքերը չէին կարող ապահովմանորոշել հայ ժողովրդին և եկեղեցական շրջաններին ժամանակները հասունանում էին և հարկավոր էր դորձնական և անմիջական միջոցների գիմել՝ Ռուսաստանի հետ մերձավոր և բազմակողմանի հարաբերություններ հաստատելու համար: Սիմեոն Երևանցուց առաջ Հակոբ Զուղալեցի և Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսները նախնական փորձեր արեցին այդ ուղղությամբ, սակայն անհրաժեշտ արդյունքների չհանգեցին: Պատճառը, իհարկե, այն չէր, որ Ռուսաստանից օգնություն էր հայցվում իբրև ընդհանուր, անորոշ խոսքերով, ինչպես կարծում է Կարապետ Նզյանը, այլ այն, որ այդ ժամանակ Ռուսաստանը տակավին նպատակահարմար չէր համարում ձեռնամուխ լինել Արևելյան հարցի լուծմանը: Ընդհակառակը, Հակոբ Շամախեցին շատ պարզ կերպով նկարագրում է իր նամակում հայ և վրաց ժողովուրդներին կրած անլուր տառապանքներն ու հարբատահարությունները Կովկասի մահմեդական իշխանությունների կողմից և օգնություն աղերսում՝ «զաղգս մեր ողորմելի և զաղգս վրաց հոգալը»:

Իրերի այս դրության մեջ է, որ ահա 1763 թվականին կաթողիկոսական Աթոռին բազմում է Սիմեոն Երևանցին, որը բացառիկ տեղ է զբաղում 18-րդ դարի մեր կաթողիկոսների մեջ: Սիմեոն Երևանցու ժամանակ է, որ Ս. Էջմիածին և ռուսաց արքունիքի հարաբերությունների պատմության մեջ բացվում է մի նոր շրջան:

Առաջին հարաբերությունները ռուսաց արքունիքի հետ սկսվում են Աստրախանի թեմի հարցի առիթով: Դեռևս Ղազար Զահեկեցու ժամանակ Աստրախանի հուկոր բողոքում են կաթողիկոսին իրենց թեմակալ ա-

ռաջնորդի հեռացվելու մասին. «Իսկ ի լանլուր լինելն կաթողիկոսին, ժողովուրդն խոտեալ զթարսեղն, հանեն ի յառաջնորդութենէն, և հրամանաւն թաղատրին ռուսաց՝ դնեն առաջնորդ ինքեանց զՍտեփանոս և պիսկոպոս ոմն ի վիճակէն Գանձատարու ի ՌՃՂԸ (1749)»:

Աստրախանը ռուսահայ գաղութի կենտրոնն էր, և չէր կարող վրիպել Սիմեոնի ուշադրությունից: Այդ խնդիրն այնքան էր բարդացել, որ այն կարելի էր լուծել միայն արտաքին ուժի միջամտությամբ: Սիմեոնը մի նամակ է գրում (1766 թ.) Եկատերինա Երկրորդին և խնդրում, որ Ռուսաստանում ապրող հայերը ենթարկվեն Ս. Էջմիածնին և այստեղից միայն նշանակվի նրանց առաջնորդը. «Եւ յոյժ թախանձանօր խնդրեալ շնորհել զհրամանագիր մի այսր աղագաւ»:

Նամակի հետ Պետերբուրգ, կայսրուհուն ուղարկում են նաև մի բանի նվերներ սուրբ մատուցներից Թիֆլիսեցի Դավիթ վարդապետի հետ: Սիմեոնը հատուկ նամակներ է գրում Մոսկվայում և Պետերբուրգում ապրող նշանավոր հայերին (Նիդհար, Ղուկաս, Ներսես, Հովհաննես աղաներին, Աստապատեցի Մովսես, որը ռուսաց հողի վրա առաջին անգամ մետաքս արտադրելու համար նախարարների հավասար պատիվ ուներ), որպեսզի նրանք իրենց աջակցությունը ցույց տալին Դավիթ վարդապետին:

1768 թվականին ստացվում է այդ նամակի պատասխանը, որը ողբերգություն է առաջացնում Էջմիածնում: Կայսրուհին ոչ միայն բավարարում է Սիմեոնի բոլոր պահանջները, այլև նրան ուղարկում հատուկ նվերներ և խոստանում իր հովանավորության տակ վերցնել նրան և ամբողջ պատվական հայ ժողովրդին. «Մենք, ի հետևումն բարձրարժան մեր նախորդների, հավասարապես բարեհաճում ենք, ինչպես ամենամանրասիր Սիմեոն պատրիարքին, նմանապես և նրա պատրիարքական դահի ապագա հաջորդներին, նույնպես և յուզբաշխներին ու կառավարիչներին և ամբողջ անբասիր հայ ժողովրդին պահել մեր կայսերական ողորմածության և բարեհաճության ներքո»:

Եկատերինա Երկրորդի այս վերաբերմունքը դեպի Ս. Էջմիածինը պատահական չէր, և ոչ էլ բխում նրա հայ ժողովրդի հանդեպ ունեցած համակրանքից: Այն բխում էր Ռու-

3. Սիմեոն Երևանցի, «Համբո», Վաղարշապատ, 1873 թ., էջ 49:

4. Դյուրա թահ. Աղանյանց, Եփիմեոս հայոց պատմություն, 3-րդ հատ., Թիֆլիս, էջ 498:

5. Ժողովածու ռուսական միապետական հասարակության, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1893 թ., էջ 155 (տես ներքև):

1. Ս. Մ. Սողով, «Ռուսաստանի պատմություն», Սանկտ-Պետերբուրգ, 6-րդ հրատ., հատ. XX—XVI, էջ 151 (տես ներքև):

2. Լեո, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1946 թ., 3-րդ հատ., էջ 769:

օսաստանի արտաքին քաղաքականության շահերից, որը նախատեսում էր հայերին օգտագործել հարավ-արևելյան նվաճումների համար: Դեռևս 1760-ական թվականներին, երբ Հովսեփ Էմինը Պետերբուրգում բանակցություններ էր վարում, «Ռուսական ապագա կայսրուհին (Նկատերինա Երկրորդ—Չ. Ա.) արդեն այն ժամանակ կարծիք է հայտնել, որ հայկական պետության գոյությունը մեծ նշանակություն կունենար ռուսական կայսրության համար, հատկապես Բյուրքիայի դեմ պատերազմի մտնելու դեպքում...»⁶:

Այս նպատակով է, որ Նկատերինան իր կայսրության առաջին տարիներից առանձնահատուկ բարյացակամություն է վերաբերում Ռուսաստանում ապրող հայերի հետ: Նա հատուկ հրամանով նդիսարեթ կայսրուհու օրոք կատարված սահմանափակումները վերացնում է, ռուսահայերին սեփական եկեղեցի կառուցելու իրավունք է շնորհվում, այլ արտոնությունների հետ:

Ռուսական արքունիքից ստացված հուսադրական նամակները մեծ ոգևորություն են ստեղծում հայ ժողովրդի և կաթողիկոսի սրտում: Սիմեոն կաթողիկոսը ջերմորեն արձագանքում է Նկատերինայի նամակին: Արքունիքը լավ ընդունելության է արժանացնում Սիմեոնի նամակը: Ի նշան շնորհակալության Սիմեոն կաթողիկոսը հատուկ մաղթանք է շարադրում և աղոթք է հորինում ռուսաց պետության և կայսրերի մասին, որոնք պետք է կատարվեն Ռուսաստանի հայոց եկեղեցիներում ամեն տարի, կայսերական տոնի առթիվ: Սիմեոնի կարգադրությունը ամբողջ հայ ժողովրդի երախտագիտության ու համակրանքի մի վառ արտահայտություն էր դեպի քրիստոնյա ու պաշտպան հզոր Ռուսաստանը, որի հետ նա կապել էր հայ ժողովրդի ազատագրության իր սրտագին և խանդավառ նույսերը:

Կայսերական մաղթանքի հաստատումով, Սիմեոն կաթողիկոսի օրով կաշուն հող ստեղծվեց ռուս և հայ հարաբերությունների հետագա զարգացման և ամրապնդման համար: Եվ իրոք, շուտով սկսվում են ավելի սերտ ու մտերմական հարաբերություններ Սիմեոն կաթողիկոսի և ռուսաց արքունիքի միջև: Այդ մասին Սիմեոն կաթողիկոսը գրում է. «Յայսմհետէ եղև ընտանութիւն և մեծ սէր թագաւորին ռուսաց և նախարարաց նորին, և եպիսկոպոսաց, առ Ս. Աթոռ, և առ յազգս մեր որպէս տեսանես զգրհանս նոյն»⁷:

Սիմեոնն այստեղ նկատի ունի Նկատերինայի, իշխան Պապովիչի, կոմս Պանինի, Սուվորովի, Մուսկովայի միտրոպոլիտ Պլատոնի, Աստրախանի արքեպիսկոպոս Սիֆոտիի և ուրիշների հետ ունեցած նամակագրությունները, որոնք զբաղում էին զանազան առիթներով և կրում բարեկամության կնիք:

Ռուս-թյուրքական 1768 թվի պատերազմը Ռուսաստանի համար ունեւ շափազանց մեծ նշանակություն: 1769 թվականին Նկատերինան մի կողմ է հրատարակում զանազան լեզուներով, որը տարածվում է Բալկանյան երկրների (Սուլավիա, Վալաքիա, Բուլղարիա, Սլեւանիա, Սերբիա և այլն) քրիստոնյա ժողովուրդների մեջ: Կոչում հայտարարվում էր, որ թյուրքերը պատերազմ են սկսել, որպեսզի ոչնչացնեն քրիստոնեությունը և բոլոր քրիստոնյաներին: Նկիլ է ժամանակը ազատվելու Թյուրքիայի ստրկական լծից: Քրիստոնյա չէ նա, ով այս վճռական ժամին չի դիմել թշնամու դեմ: Ռուսաց պրոպագանդան իր գործը կատարում էր նաև Անդրկովկասում, աշխատելով ոտքի հանել վրաց Հերակլ և Սողոմոն թագավորներին, Արարատի և Ղարաբաղի հայերին ու մյուս հայատակ ժողովուրդներին: Հերակլն ու Սողոմոնը օգնական զորք են խնդրում Ռուսաստանից: 1769 թվականին ռուսական մի փոքրիկ ջոկատ մտնում է Վրաստան: Ինչպես երևում է Պանինի նամակից⁸, ռուսները նպատակ չեն ունեցել այս կողմում իրենց զորքերի համար նոր նահատներ բացել, այլ լավագույն կերպով օգտագործել տեղական ուժերը: Համենայն դեպս ռուսաց զորամասի մուտքը Վրաստան չէր կարող խոր ազդեցություն չունենալ Անդրկովկասի ժողովուրդների տրամադրությունների վրա: Հերակլի, Վրաստանից Ռուսաստան զործուղված Իսկաբոլովի, Մուրավյովի և Հովսեփ Արղունյանի հետագա զեկույցագրերից⁹ և ուրիշ նամակներից¹⁰ երևում է, որ այն ժամանակ հայերի մեջ

8. Ա. Ռ. Հովհաննիսյան, «Հայ ազգային ազատագրական շարժումը XVIII հարյուրամյակի 60-ական թվականներին» (ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի տեղեկատու, Պատմության և փիլիսոփայության սերիա, № 2, 1946 թ., էջ 143 (ռուսերեն)):

9. Պ. Գ. Բուսով, «Նյուրնբերգի Կովկասի Նոր պատմության 1722—1803 թվականների համար», 1-ին մաս, Մանկու-Պետերբուրգ, 1369 թ., էջ 457 (ռուսերեն): «Հրովարտական և ուրիշ պատմական փաստաթղթեր Վրաստանի վերաբերյալ», խմբագիր Յագարևի, 1-ին մաս, Մանկու-Պետերբուրգ, 1891 թ., էջ 11—12 (ռուսերեն):

10. Ա. Ռ. Հովհաննիսյան, «Ռուսաստանը և հայ ազատագրական շարժումը XVIII հարյուրամյակի 80-ական թվականներին», Երևան, 1941 թ., էջ 44—45 (ռուսերեն):

6. Ա. Ռ. Հովհաննիսյան, «Հովսեփ Էմին», Երևան, 1945 թ., էջ 89 (ռուսերեն):

7. Սիմեոն կաթողիկոս, «Ջամբռ», էջ 40:

զինված անպատասխանություններ էին պատճառատվում, որ հայերը, եղիցիները, ասորիները... անհամբեր սպասում էին ուսաց բանակի գալուստան, որպեսզի միանային նրան և կռվեն իրենց ազատության համար: Իրավարարար մենք մանրամասն տեղեկություններ չունենք Սիմեոն կաթողիկոսի այդ ջրջանի և ընդհանրապես նրա քաղաքական գործունեության մասին: Սակայն եղածն էլ բավական է, որպեսզի հերքվեն նրա անվան և գործունեության շուրջը հյուսված աննպաստ այն կարծիքները, որ իբր նա Ռուսաստանին համակերպուց միայն այս կողմ ոչ մի բայց առաջ չդնաց, որ նա, իբր, ընդհանրապես, թշնամի էր ազատագրական ազդեցության համար: Զարգացող տեղեկագիրք»-ը իր 1770 թվականի փետրվարի համարում տպել է մի տեղեկություն այն մասին, որ Սիմեոն կաթողիկոսը հատուկ կարգադրություն է արել Կոստանդնուպոլսում և այլուր ապրող հայերին՝ միանալ ապստամբ հույներին և նրանց հետ միասին պայքարել ընդհանուր թշնամու՜թյունների դեմ: «Հաստատվում են Պարսկաստանում տեղի ունեցող խռոշոր սպառնալիությունների վերաբերյալ լուրերը: Հայերը Թյուրքիայից անջատվել են և նրանց պատրիարքը (Սիմեոն կաթողիկոս— Հ. Ա.), որը մեծ իշխանություն ունի, ծանուցել է իր հավատակիցներին, որոնց թիվը շատ մեծ է Կոստանդնուպոլսում, որպեսզի նրանք հույների հետ համերաշխություն պահպանեն և հարկ եղած դեպքում գործեն միացյալ ուժերով»¹¹:

Նույն տեղեկագրի մայիսի համարում կարդում ենք նաև այն մասին, որ այդ ժամանակ Հայաստանում և Արարատյան դաշտում լինում են ժողովրդական ընդհանուր հուզումներ: «Զմյուռնիայից հաղորդում են, որ Հայաստանում և Արարատ լեռան մերձակայքում ընդհանուր հուզմունք է տեղի ունեցել»¹²:

Այդ հուզմունքները սերտորեն կապված են ուսական բանակի հաղթանակների և առաջխաղացման հետ:

Քաղաքական այսպիսի պայմաններում Սիմեոն կաթողիկոսը Ռուսաստանի հայերի առաջնորդ է նշանակում (1773 թ.) իր տաղանդավոր աշակերտներից մեկին՝ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուիսյանին, որն հետագայում այնքան կարևոր դեր խաղաց հայ եկեղեցական և ազգային-ազատագրական խնդիրներում: Նա կարողանում է շուտով մերձավոր հարաբերություններ ստեղծել

Ռուսաստանում ապրող անվանի հայերի հետ (Լազարյաններ և ուրիշներ) և նրանց միջոցով՝ ուսաց արքեպիսկոպոս Հովսեփին, որ Սիմեոնը հատուկ նպատակներով ու հույսերով է Արղուիսյանին ուղարկում Ռուսաստան: Սիմեոնը հակառակ չի եղել Արղուիսյանի քաղաքականության և ուղղության: Ընդհակառակը, Արղուիսյանը չպիտի համարձակվեր քաղաքական խնդիրներում այնպես վրստահ ու համարձակ լինել, եթե նրա հետ չլիներ Սիմեոն կաթողիկոսի վստահությունն ու համակրանքը: Արղուիսյանն իր նամակներում միշտ մեծ երախտագրություններ ու պարծանքով է խոսում Սիմեոնի մասին, ինչպես նրա կենդանության, այնպես և մահվանից հետո: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ Սիմեոնի և Արղուիսյանի հալացքների, ձգտումների ու նպատակների միջև եղել են ընդհանուրություններ:

Հարաբերությունները ուսաց արքեպիսկոպոսի և սերտանում 1780 թվականից հետո, երբ Ռուսաստանը պատրաստվում է պատերազմել Պարսկաստանի դեմ: Հայերն և Պարսկաստանի լծի տակ հեծող մյուս ժողովուրդները անհամբեր սպասում են ուսական բանակին, հուսալով, որ նրա օգնությամբ կարող են ազատվել: Այս մասին Պարսկաստանում ուսական ղեկավար Պետրովսկին 1780 թվականի սեպտեմբերի 25-ին արտաքին գործերի մինիստրության գրած իր ղեկուցագրում հայտնում է, որ «...ամբողջ տեղական ժողովուրդը, սկսած Գերբենդից և Գիլանի նահանգից՝ պարսիկները, վաճառական դասը և հողագործները (բացի նրանցից, որոնք որևէ իշխանություն ունեն), և առանձնապես հայերը, բոլորը միահամուռ ասում են, որ իրենք անհուն ուրախությամբ անհամբեր սպասում են ուսական զորքերին և հենց որ նրանք ոտք դնեն տեղական սահմանները, ապա վերոհիշյալ բոլոր վայրերը, առանց սրբիցե դիմադրության, կնվաճվեն, որովհետև հպատակ ժողովուրդներն իրենց իշխանավորների շնորհիվ ուժասպառ են եղել և ծայր աստիճան աղքատության են մատնված, իսկ ուսական զորքերին գալով, նրանք հույս ունեն ազատվել անտանելի լծից»¹³:

Քաղաքական այս անցքերին զուգահեռվում է Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուիսյանի Պետերբուրգ գնալը և քաղաքական սերտ հարաբերությունների մեջ մտնելը արքեպիսկոպոսի հետ:

Գեոռ 1777 թվականին Արղուիսյանը գրում էր Սիմեոնին, որ նա Լազարյանների խնդ

¹¹ Պ. Գ. Բուսկով, «Նյուսիք Կովկասի նոր պատմության», էջ 464:

¹² Նույն տեղում, էջ 465:

¹³ Ա. Ռ. Հովհաննիսյան, «Ռուսաստանը և հայ ազատագրական շարժումը XVIII հարյուրամյակի 60-ական թվականներին», Երևան, 1947 թ., էջ 30—31:

դրանքով մտադրված է՝ գնալ Պետերբուրգ՝ օժնու նրանց նոր կառուցած հայկական եկեղեցին։ Սիմեոնը իր համաձայնությունն է տալիս այդ մտադրությանը և պատվիրում Արղուսյանին, որ վերջինս Պետերբուրգից միշտ տեղյակ պահեր նրան այնտեղի իրադարձությունների մասին։ Սակայն Արղուսյանը հանապարհվում է միայն 1779 թվականին, երբ Պետերբուրգում մեծ պատերազմի ծրագրեր էին նախատեսվում։ Հունվարի 17-ին հասնելով Մոսկվա, Հ. Լազարյանի հետ միասին ուղևորվում է Տուլիսի վերջերին և հասնում Պետերբուրգ օդատուրի 5-ին։ Այս տարիների մասին Արղուսյանն իր օրագրում մանրամասն գրում է։ Պատյոմկինը լսելով նրանց գալու մասին, նույն օրը ևեթ կանչում է նրանց կաշերական պալատ և քննարկում նրանց հետ պետական և քաղաքական գաղտնի խնդիրները։ Նա հետաքրքրվում է նաև Հայ Եկեղեցու գործերով և խոստանում Արղուսյանին ուժեղ կապել։

Վրա է հասնում 1780 թվականը։ Հունվարի 7-ին Իվան Պետրովիչ Գուրիչը ներկայանում է Արղուսյանին և հայտնում ռուսական զորքերի պարսկական արշավանքի ու նպատակների մասին։ Բազմաթիվ հարցումներ է անում Պարսկաստանի, դանազան քաղաքների հեռավորության, հայոց զորքերի թվի, թյուրքերի, Գերբենդի, Գիլանի, նրեանի, Ղարաբաղի, Շիրվանի մասին, որտեղով պիտի անցնեն ռուսական բանակը։ «Եւ մեր որբան դիտէար,— գրում է Արղուսյանը,— ասացար և ինքն զրեաց ռուսերէն և տարաւ»¹⁴։

Հունվարի 2-ին նրա մոտ է գնում գեներալ Սուվորովը և մոտ երկու ժամ խոսում միևնույն նյութի մասին։ «Էհարց և մանրամասնաբար զկացութենէ Սրբոյ Աթոռոյն մերոյ էջմիածնայ և յուսադրութիւն արար յոյժ, որպէս թէ նորոգելոց իցեն ի մեզ իշխանութիւն ինչ»,— գրում է Արղուսյանը¹⁵։

Հունվարի 3-ին Պատյոմկինը նորից է կանչում Արղուսյանին ու Լազարյանին իր մոտ և միասին քննարկում քաղաքական հրատապ խնդիրներ հայոց թագավորության վերականգնման և Հայաստանի ազատագրության մասին։ «Եւ միասին գնացար առ նա,— գրում է Արղուսյանը,— և բազում ինչ խօսեցար վասն այցելութեան ազգին մերոյ և աշխարհին և բազում ինչ աղա Յովհաննէս պատմեաց և հայերէն աշխարհացուցին զգաւառն Հայաստանեայց և զերեւելի քաղաքն ցուցար և ինքն յետ բազում հարցաքննութեանցն զկացութենէ ազգին մերոյ և զՍրբոյ Աթոռոյն և զկաթողիկոսին և մեր

Թախանձելն նորոգել ի մեզ զմասնաւոր տէրութիւն ի մեծն Հայաստան ի քաղաքն Երևան, պատասխանեաց թէ՛ կարելի է, բայց պիտոյ է պատրիարզն ձեր քանիօք իշխանօք խնդիր ի գործ ածիցեն վասն փրկութեան ձերոյ, որ մեր այնու ի յօգնութիւն ձեզ եկեսցուք»¹⁶։

Այստեղ ծագում է մինչև այժմ պատմաբանների ուշադրությունից վրիպած այն հարցը, թե արդյո՞ք Արղուսյանն ու Լազարյանը հայոց ազատագրության և թագավորության վերականգնման վերաբերյալ Պատյոմկինի հետ խոսակցությունների մասին գրեցի՞ն Սիմեոն կաթողիկոսին և, երկրորդ՝ արդյո՞ք Սիմեոնը որևէ պատասխան ուղարկեց և ինչպիսի վերաբերմունք ցույց տվեց այդ հարցի նկատմամբ։

Այս մասին մինչև այժմ լուր են այն պատճառով, որ որոշակի նյութեր չեն եղել, և Սիմեոնի շուրջը հյուսված սխալ կարծիքը արդեն է հանդիսացել մանրակրիտ կերպով գննելու արժանի։ Ունեցող փաստերը։ Ինչպես մենք պիտի տեսնենք, Սիմեոն կաթողիկոսը, թեև պատշաճավոր զգուշությամբ, բայց և այնպես միշտ հետևել է ներքին և արտաքին քաղաքական անցուղարձիկին և, ամենից կարևորը, մասնակցել նրանց, փայլելով ինչ-ինչ հույսեր ու ծրագրեր, և վերստին է եղել Ռուսաստանի հաղթանակի համար։ Այս է պատճառը, որ Արղուսյանից և Հովհաննես Լազարյանից լսելով Պատյոմկինի առաջարկների մասին, թե որպեսզի Ռուսաստանը իրավունք ունենա վերականգնելու հայկական թագավորությունը, պետք է որ հայոց կաթողիկոսը և նշանավոր իշխաններ մի խնդրագիր ներկայացնեն ռուսաց արքունիքին այդ խնդրի վերաբերյալ, Սիմեոնը շտապում է գրել այդպիսի մի խնդրագիր։ Ավելին. նա միաժամանակ հատուկ նշանակ է դրում Ղարաբաղի հայ մելիքներին, որպեսզի նրանք էլ իրենց կողմից գրեն մի խնդրագիր։ Այդ խնդրագիրը մինչև այժմ մնում է անհայտության մեջ։ Բայց որ իսկապես Սիմեոնից նման խնդրագիր պահանջվել է և նա ուղարկել է, այդ մենք իմանում ենք հետևյալ կողմնակի փաստերից։ Առաջինը հայ-ռուս դաշնագրերի մասին եղած տեղեկան է (նկատի ունենք «Դիվան»-ի 2-րդ հատորում հրատարակվածը), որի հեղինակը ժամանակակից է, բայց, զժախտաբար, գեուս անհայտ։ Այդ տեղեկանում պետերբուրգյան բանակցությունների և խնդրագրերի մասին հետևյալն ենք կարդում. «Յայտնէր (Արղուսյանը— Հ. Ա.) զնեղութիւնս ազգի մերոյ Եկեղեցիէ կայսրուհւոյն, յորմէ առնոյր բանս նորոգելոյ զկործանեալ թագաւորութիւնս հայոց

14. Գյուտ քահանա Ազանյանց, «Դիվան հայոց պատմության», 9-րդ հատ., Թիֆլիս, 1911 թ., էջ 23։

15. Նույն տեղում, էջ 24։

16. Նույն տեղում։

միջնորդութեամբ մեծ կոմսի Գրիգոր Պոտոմկինին, զորմէ ծանուցանէ նրանելի կաթողիկոսին Սիմեոնի ըստ կարգադրութեանց իրենաց կայսրուհուն ուսաց: Ի յաջորդել խնդրոյն գրել սահմանեցին ի մէջ երկուց ազգացն զդաշն վասն կանգնելոյ զժողովրդութիւնն Հայոց»¹⁷:

Այս խոսքերը կեա առ կեա համընկնում են Արղւոյնի տասնմանի հետ: Այստեղ միայն ավելացվում է այն, որ Արղւոյնի Պոտոմկինի և, պետք է ասել, ուսաց արքունիքի պահանջի մասին ծանուցում է Սիմեոնին, իսկ վերջինս էլ զրական պատասխանում: Ավելացվում է նաև, որ խնդրագիրը ուղարկվելուց հետո է միայն, որ կնքվում է զաշնագիր Հայոց թագավորության վերանորոգութեան և նրա հետ կապված հարցերի վերաբերյալ: Դաշնագրերի մշակման գործում պետք է որ Սիմեոնը որոշ գեր խաղացած լինի, քանի որ նրա միտքը ևս զբաղված էր Հայոց թագավորությունը վերականգնելու խնդիրներով: Դժբախտաբար չուսով մահը վրա է հասնում և Սիմեոնը իր գործը թողնում է կես ճանապարհին: «Ան մինչ զուն գործէր (Սիմեոնը — Հ. Ա.) վասն վերանորոգութեան թագաւորութեան Հայոց, ոչ ժամանակ աշնմ, փոխեցաւ առ Աստուած յամի Տեառն 1780, ի 20 յուլիսի»¹⁸:

Մենք իրավունք ունենք կասկածի տակ առնելու վերը բերված փաստերի խելավիւնը, եթե այն չհաստատվեր մի այլ փաստով: 1781 թվականի սեպտեմբերի 2-ին Գարաբաղի մելիքները ընդհանուր ստորագրութեամբ մի նամակ են գրում նկատերինային, Պոտոմկինին և Սուլթանովին, խնդրելով օգնել և հովանավորել Հայ ժողովրդին, ինչպես որ պատվիրել էր նրանց Սիմեոն կաթողիկոսը¹⁹:

17. Գլխաւ քահանա Աղաւեանց, «Գիփան Հայոց պատմութեան», 4-րդ հատ., էջ 738:

18. Նույն տեղում, էջ 730:

19. Այս նամակը, որի ուսուբնն տեքստը միայն հայտնի է, տպված է Ա. Ռ. Զովհաննիսյանի «Ռուսաստանը և Հայ ազատագրական շարժումը XVIII հարյուրամյակի 80-ական թվականներին» աշխատության վերջում ուրիշ շատ փաստաթղթերի հետ միասին: Այս կարևոր վավերագիրը նա ըստ արժանիւնի ուշագործության չի առել:

Պոտոմկինին զրաժ նամակում նրանք խոսում են Սիմեոնի մասին, նրա զրաժ և ուղարկած խնդրագրի, այդ խնդրագրի բովանդակութեան մասին: Նրանք գրում են, որ իրենք տեղեկացել են, «...որ Ձերդ Պայծառափայլությունը զիջողականութուն ունեք և ողորմածություն եք ցուցաբերում մեր խեղճ Հայ ազգի նկատմամբ: Ուստի մենք համարձակութուն ունենք պարզաբանելու մեր ծանր կացութունը և խնդրելու Ձերդ հայրական ստատ ողորմածությունը, ինչպես արդեն Ձերդ Պայծառափայլութունը խնդրել է Հանդուցյալ Արքապետապետ Սիմեոն պատրիարքը և հանձնել է ամբողջ Հայ ազգին Ձերդ Թաղթ Պայծառափայլութեան հովանավորութեանը և մեղ ավանդել է կրկնել սույն խնդրանքը և ապավինել Ձերդ Պայծառափայլութեան բարձր ողորմածություններին, որպեսզի հեծե՞ծող ու տառապյալ Հայ ժողովրդին օգնութեան ձեռք կարկառեք և ազատեք մեր թշնամիներից, որով հավիտենական հիշատակութեան կարծանանքը եկեղեցիներում և Ձեր շանքերի համար վարձատրութուն կատանաք Տիրուջից և օրհնութուն Քրիստոսից»²⁰:

Ուրեմն, կասկածի տեղիք չի մնում, որ իրոք Սիմեոն կաթողիկոս նրեանցին Պոտոմկինին հատուկ խնդրագիր է գրել Հայաստանը ազատագրելու մասին համաձայն նրա պահանջի: Այդ խնդրագիրը չի հայտնաբերված: Անշուշտ, հետագայում արքայազան գիտական արդյունքների շնորհիվ պիտի հայտնաբերվեն արխիվային նորանոր նյութեր, որոնք մի անգամ ևս պիտի ցույց տան, որ Սիմեոն նրեանցի կաթողիկոսը ոչ միայն համակրանք է տածել զեպի Ռուսաստանը ինչպես կարծվում է, այլև այդ ուղղությամբ կատարել գործնական քայլեր, որոնք մեծապես նպաստեցին ուսահայ հարաբերությունների զարգացմանը ընդհանրապես և էջմիածնի ու ուսաց արքունիքի հարաբերությունների մերձեցմանը մասնավորապես:

20. Ա. Ռ. Զովհաննիսյան, «Ռուսաստանը և Հայ ազատագրական շարժումը XIII հարյուրամյակի 80-ական թվականներին», էջ 207:

